

बुद्धकालीन अग्र उपासिका

- मञ्जुश्री लामा
बौद्ध बहुमुखी क्याम्पस

मानव समाजलाई अज्ञानरूपी अन्धकारबाट उज्यालोतर्फ डोर्याउने भगवान बुद्धको शिक्षा बहुजनहिताए बहुजन सुखायको मान्यता बोकी संसारभरि नै फैलिरहेको छ। आजभन्दा करिब २६०० वर्ष पूर्व महिला र पुरुषबीच गरिने भेदभावपूर्ण समाजमा पनि लैङ्गिक समानताको हिमायती भगवान बुद्धको सानिध्यताले दुःखी नारीहरूले आफूमा भएको कमी कमजोरी हटाई दुःख निरोध गरी ज्ञान प्राप्त गरेर उत्कृष्ट स्थान हासिल गरेका थिए। विभिन्न परिस्थितिका सामना गरिरहेका महिलाहरू बुद्धको सम्पर्कमा आएपछि आफूलाई सुरक्षित भएको आत्माबल बढेको र नयाँ जीवन पाएको अनुभव गर्दथे।

बुद्ध भगवानले धर्मरूपी रथलाई अगाडि बढाउनका लागि चार परिषद्हरूको महत्व उचितै रहेको कुरा बताउनुभएको थियो। जसमा भिक्षु भिक्षुणी र उपासक उपासिकाको भूमिका महत्वपूर्ण हुने गर्दछन्। भिक्षु र भिक्षुणीहरूको प्रमुख स्रोत नै दान हो। बौद्धकालीन उपासिकाहरूले भिक्षु र भिक्षुनी सघको लागि खाद्यान्न, वस्त्र, बस्नको लागि विहार बनाएर ठूलो योगदान पुर्याएको कुरा विभिन्न बौद्ध साहित्यमा देखिन्छ। बुद्धकालमा बुद्धको उपासिकाहरूले बुद्ध धर्म उत्थान, प्रवर्धन र प्रचार गर्नका लागि पुर्याएको योगदान हरेक सन्दर्भहरू विभिन्न बौद्ध साहित्यहरूमा उल्लेख भएको पाइन्छ। बौद्ध उपासिकाहरूले पनि आआफ्नो विशेष गुणको आधारमा भगवान

बुद्धद्वारा अग्रस्थान वा एक दमग पद प्राप्त गरेका थिए। ती उपासिकाहरूको नाम र प्राप्त गरेका स्थानहरू निम्नअनुसार छन् :

श्रमण सिद्धार्थलाई बोधि ज्ञान प्राप्तिको लागि शुभकामनासहित खिर भोजन दान गरेर बुद्धको शरणमा जाने प्रथम महिला सुजता, आफ्नो गहना बेची बौद्ध संघलाई दान गर्ने विशाखा, बहुश्रुता उपासिकाहरूमध्ये खुज्जुतरा, मैत्री भावनामा विशिष्टता प्राप्त गर्ने श्यामावती, ध्यानी उपासिकाहरू मध्ये उत्तरनन्दमाता, प्रणित दायिकाहरूमध्येमा सुप्रभाषा, रोगीको सेवा गर्नेहरूमध्येमा सुप्रिया, अटल रूपमा प्रसन्न भई चोरको सरदारलाई बौद्ध उपदेशद्वारा राम्रो मार्गमा ल्याउने कात्यायनी, विश्वासिनी उपासिकाहरूमध्ये नकुलमाता तथा अनुश्रमण एक द्वारा प्रसन्न हुनेमा काली उपासिकाको धार्मिक कार्यहरू महत्वपूर्ण छ।

१. उपासिका सुजता (महिलामा सबैभन्दा पहिला बुद्धको शरणमा जाने) गौतम बुद्धको जीवनसँग सम्बन्धित अनेकौं चित्रमा रुखमुनि बसिरहेको बुद्धलाई भोजन अर्पण गरिरहेको एउटी महिलालाई विशेष रूपमा लिइन्छ, ती महिला सुजता हुन्। सुजताले अर्पण गरेको खिर भोजन पश्चात बुद्धत्व प्राप्त गरेको मानिन्छ। सुजाता निरञ्जना नदीको छेउमा रहेको उरुबेला वनखण्डको सेनानी गाउँकी गाई पाल्ने गृहपतिको छोरी थिइन्। सुजताको माइती गाउँमा प्रकृतिको पूजा

गर्ने कामना, भाकल आदि गर्ने प्रचलन थियो । त्यसो हुनाले सुजाताले पनि विवाह अधि जातीय कुलमा विवाह भई पहिलो सन्तान नै छोरा भएमा वृक्ष देवतालाई गाईको शुद्ध दूधको खिर चढाउँछु भनी भाकल गरेकी थिइन्। वृक्ष देवताको कृपाले उनले सोचेअनुसार नै कामना पूरा भएको हुनाले श्रद्धा र विश्वासका साथ खिर अर्पण गर्नका लागि वैशाख पूर्णिमाको दिन तय गरिन् । आफ्नो दासी पूर्णलाई वृक्ष वरिपरि सफा गर्न पठाइन्। त्यसबेला बुद्धत्व प्राप्तीको लागि साधनारत सिद्धार्थ गौतम त्यही आसपासमा बस्दथे। कष्टकर साधना गरी लाभ नभएपछि मध्यमार्ग अपनाउन पर्ने बोध भयो र यथोचित भोजन लिन थाले दासीले बरको वृक्ष मुनि साधनामा लिन भएको श्रमणलाई देखिन् साँच्चिकै वृक्ष देवता सम्भरेर छिटोछिटो सफा गरी आफ्नी मालिकनी कहाँ गई सबै वृतान्त सुनाइन्। सुजता पनि आश्चर्यमा चकित मान्दै सुनको थाली लिएर श्रमण गौतम भएको ठाउँमा आइपुगिन् र थाली सहित खिर दान गरेर भनिन् जसरी मेरो मनोरथ पूर्ण भयो त्यसैगरी यहाँको पनि पूर्ण होस । सुजाताले अर्पण गरेको खिर भोजन गरेपछि गौतम पुन ध्यानमा बसे र अधिष्ठान गर्दै भने जब सम्म बुद्धत्व लाभ गर्दिन तबसम्म यस स्थानबाट उठ्ने छैन । रातको अन्तिम प्रहरमा बुद्धत्व प्राप्त भयो। बुद्धत्व प्राप्तिपछि पाँच सन्यासीलाई भेटेर धर्म चक्र प्रवर्द्धन गर्नुभयो । सुजताले यो कुरा सुनी धेरै खुसी भइन । उनको आफ्नै हातले पकाएको खिर खाई शिथिल शरीरलाई पोषण दिने काम भएको थियो त्यही खिर खाई विश्व कल्याण हुने बोधि ज्ञान प्राप्त भयो उनी आफ्नो छोरा बुहारी सहित बुद्ध धर्मको शरणमा जाने पहिलो महिला भएकोले भगवान बुद्धले सुजता उपासिका प्रथमतः शरण जाने उपासिकाहरूमध्ये अग्र हुन् भन्ने

घोषणा गर्नुभएको कुरा मूल सूत्रमा उल्लेख छ भिक्षु हो। मेरो साबिका उपासिकामध्ये प्रथम शरण जाने मा सुजाता उपासिका हुन ।

२. उपासिका विशाखा (दान कार्य) विशाखा मगध राज्यको मेन्डक सेठका जेष्ठ पुत्र धनञ्जयको पुत्री थिइन् । उनको विवाह श्रावस्तीको सेठ मिगारको छोरा पूर्णवर्धनसँग भएको थियो । उनका ससुरा मिगारको आस्था बुद्ध धर्ममा नभई तीर्थङ्कर सन्यासीहरूमा थियो। तर विशाखा भने बुद्ध धर्ममा श्रद्धा राखिथन् । उनी सानैदेखि सात वर्षको उमेरमा हजुरआमासँग बुद्धको उपदेश सुन्न जाँदा नै श्रोतापन्न भएकी थिइन्। विवाहपछि ससुरा र बुहारीको आस्था फरक धर्ममा भएको कारण घरमा द्वन्द चलिरहन्थ्यो । ससुरा मिगार बुहारीमाथि आफ्नो इच्छा लाद्न चाहन्थ्यो । एकपटक बौद्ध भिक्षुहरू घरमा भिक्षाटन गर्न आएको बेला आस्था फरक भएको कारण वास्ता गरेनन् । विशाखालाई यो चित्त बुझेन तसर्थ भिक्षु लाई भनिन् भन्ते तपाईंहरू जानुहोस् मेरो ससुरा पुरानो कुराहरूको भोग गरिरहेका छन्। मिगार सेठलाई पुरानो कुराको भोग गरेको छ भनी टिप्पणी गरेको मन परेन क्रोधित हुँदै थालभूमिमा बजाउँ बुहारीलाई घरबाट निस्कन आदेश दिए। तर विशाखा घरबाट निस्कने पक्षमा थिएनन् वातावरण नराम्रो बन्यो। विशाखाले यस घटनामा आफ्नो केही दोष नभएको त्यसमा आठ कुटुम्बीद्वारा छानबिन गरियोस् भन्ने माग राखिन् । मिगार सेठले तुरुन्त आठकुटुम्बीलाई भेला गराए विशाखाले स्पष्टीकरण दिँदै भने ससुराले पुरानो कुरालाई खाइरहेको हुन् भन्नुको अर्थ उहाँले यस जीवनमा पुण्य गरेका होइनन् केवल पूर्व जन्मको फल खाइरहेका हुन् । दुवैतर्फबाट असन्तुष्टिहरू व्यक्त भयो। विशाखाको कुनै गल्ती नभएको पुष्टि भयो ।

विशाखाले घरमा अरु नै धर्मको गतिविधि भइरहने त्यसमा आफ्नो रुचि नभएको हुँदा भिक्षुसँगको सेवा गर्न पाउनुपर्ने माग राखिन् । उनको माग पूरा हुने वाचा पाइन् । मिगारले त्यहाँ सम्भौता गर्नुपरेको थियो । भिक्षु संघहरू भोजनदान र धर्म देशनाको लागि आगमन हुन थाल्यो । तीर्थंकरहरूको सल्लाहअनुसार मिगार सेठ बुद्ध धर्म देशना पर्दा पछाडि बसेर सुनिरहे । बुद्धले पनि पर्दा पछाडि लुकेर सुनिरहने लाई उपयुक्त हुने धर्म देशना गर्नु भयो । उपदेश सकिँदा मिगार सेठ श्रोतापन्न भइसकेका थिए । त्यसपछि पर्दा बाहिर निस्केर बुद्धसँग बन्दना गरे । बुहारीको कारण आफूलाई धर्मबोध भएको भन्दै बुहारीप्रति कृतज्ञता प्रकट गरे । यसपछि त्यस घरमा धार्मिक द्वन्द नभई बुद्ध धर्म र संघलाई सधैंको लागि ढोका खुल्यो ।

विशाखासँग महालता प्रसाद नाउँको आभूषण थियो । निकै महँगो यो आभूषण विशेष उत्सवमा मात्र लगाइन्थ्यो । एकदिन उत्सवबाट घर फर्किने क्रममा बिहारमा उपदेश सुन्न जान आभूषण सहित जान उचित नलागेर फुकालेर दासीलाई राख्न दिइन् । उपदेश सुनेर बाहिर निस्कँदा दासीले भुलेर पछि लिन जाँदा भिक्षु आनन्दले सुरक्षित राखी दिएको गहना फिर्ता लिइ पुन लगाउने इच्छा लागेन किनकि भिक्षु आनन्द द्वारा स्पर्श भएको श्रद्धाले गर्दा त्यस गहनालाई बेचेर भिक्षु संघलाई दान दिने सोच राखिन् । उक्त आभूषण किन्ने कोही मानिस नमिलेपछि आफैले सो गहना ९ करोडमा किनेर जग्गा खरिद गरि अर्को ९ करोडमा बिहार निर्माण गरिन् र ९ करोडमा सबै व्यवस्था मिलाइन् । जग्गा २७ करोड खर्च गरी पूर्वाधारविहार निर्माण गरिदिइन् र उत्सव गरेर संघमा दान गरिन् । बुद्ध धर्मको स्थापना कार्यमा उपासकहरू मध्ये अनाथपिण्डक महाजनले

संघमा दान गरेभैं त्यसरी नै विशाखाले संघलाई दान गरिन् । अनाथपिण्डक महाजनले १८ करोड असर्फी बिछाई जेतराजकुमार को बगैँचा खरिद गरी जेत वनविहार बनाए । त्यस्तैगरी विशाखाले महालता आभूषण बिक्री गरी पूर्वाराम विहार बनाइन् । बुद्धले धेरैजसो वर्षावास श्रावस्तीमै बसेका थिए । पूर्वाराम विहार बनिसकेपछि पालैपालो दुवै बिहारमा बस्दथे एकदिन भिक्षु संघ समक्ष दानी उपासिकाहरूमध्ये विशाखा उपासिका अग्रछिन भनी घोषणा गर्नुभयो ।

मूल सूत्र अर्थ भिक्षु हो मेरो साविका उपासिकाहरूमध्ये विशाखा दान दिनमा अग्रछिन् ।

३. उपासिका खुज्जुतरा (बहुश्रुता) खुज्जुतराको वास्तविक नाम उत्तरा थियो । तल्लो जातको र लङ्गडी भएकोले उनलाई खुज्जुतरा भनेर बोलाइने गरिन्थ्यो । उनी कौसम्बी नरेश उदयनको पटरानी श्यामावतीको परिचारिका थिइन् । रानीले उनलाई सधैंजसो फुल किन्ने काममा पठाउँथिन् खुज्जुतराले चार कास्यार्पणको फूल किनेर चार कास्यार्पण चोरी गरी आफ्नो रानी कहाँ लाने गर्दथिन् । एकदिन उनी फूल किन्न गइरहेको बेला तेजस्वी बुद्धले मङ्गलमय उपदेश दिइरहनुभएको श्रोताहरू मन्त्रमुग्ध भई सुनिरहेका थिए । उनी पनि नजिकै गएर उभिन र सुन्न थालिन् । उपदेश थियो सम्यक कर्मलाई सम्यक दृष्टिले हेर्नुपर्दछ खुज्जुतराले त्यही नै श्रोतापन्न फल प्राप्त गरिन् । मङ्गलमय उपदेशलाई लिएर फूल किन्न गइन् । उनले बुझिन अनित्य विनाश भएर जाने जीवनमा पनि चोरी कर्म किन गर्नु । उनले आफ्नो कर्म प्रति पछुतो मान्दै पञ्चशील पालना गर्ने निश्चय गरिन् । त्यसदिन सबै र्पण पैसाको फुल किनेर रानीलाई अरु दिनभन्दा फुल धेरै देखेर रानीले सोधिन् खुज्जुतराले पनि सत्यमा दृढ हुँदै सबै

कुरा बताइन्। रानी मैले पहिले चार कास्यार्पण चोरेर राखे पछि भगवानको उपदेश सुनेर चोरी गर्नु अपराध रहेछ भनी जानेर आठ कास्यार्पण फूल किनेर ल्याएको छु भनेर भनिन्। भगवानको उपदेशबाट साधारण दासीको मन बदलिएको देखेर महारानीलाई भगवानप्रति श्रद्धा जागेर आयो उनलाई पनि दासीले सुनेको सबै उपदेश सुनाउनको लागि भनिन्। दासीको पदमुक्त गरेर सधैं भगवानको उपदेश सुनेर आउने र महारानी र उनका सखीहरूलाई सुनाएपछि उनीहरू सबैजना श्रोतापन्न भएको खबर सबै परिषद्हरूको बीचमा चर्चाको विषय हुन थाल्यो। भगवानले उनको साधना सदाचार कर्तव्यशीलतामा प्रसन्न हुनुभएर बहुश्रुता धम्मकथिक स्मरण शक्ति तथा बुझ्न सक्ने क्षमता आदि उनको गुणको बयान गरी बहुश्रुता हुने हरूमध्येमा अग्र स्थानमा राख्ने कुराको घोषणा गर्नुभयो। जुन कुरा मूल सूत्रले प्रष्ट पारेको छ।

मूल सूत्र अर्थ भिक्षु हो बहुश्रुता उपासिकाहरू मध्यमा खुजुतरा उपासिका अग्रछिन्।

४. उपासिका श्यामावती (मैत्री भावना) श्यामावती भगवती नगरका श्रेष्ठको छोरी थिइन्। एक समय भगवती नगरमा महामारी फैलियो। सुखी सम्पन्न र वैभवले पूर्ण उक्त नगर महामारीको कारण मसानभैँ हुन गयो। महामारीबाट बच्न पत्नी र छोरी श्यामावतीलाई लिएर सेठ आफ्नो प्यारो नगर छाड्दै छिमेकीनगर कौसम्बीतिर लागे। सेठले पहिले नै कौसम्बी नगरको सेठ घोसितसँग प्रत्यक्ष भेट नभए पनि पत्रको माध्यमबाट सम्बन्ध बनाई मित लगाएका थिए। मितबाट सहयोग पाउने आशाले कौसम्बी गएको भए तापनि दिनदुःखी अवस्था लिएर सिधै मितसँग भेट्न जान सकेन। भोक र प्यास बेथाले थलिँदै उनको

मृत्यु आमा बाबु बितेर टुहुरी भएकी श्यामावती भोजन माग्दै सोध्दै खोज्दै जाँदा दानशालामा सेठ घोसित मितबुवासँग भेट भयो। सेठले आफ्नो मित दम्पतिले आफ्नै सहरमा आएर मृत्युवरण गरेको थाहा पाए र नमज्जा मान्दै श्यामावतीलाई आफ्नै छोरीको दर्जा दिए। श्यामावतीको विवाह राजा उद्यानसँग गरिदिए विवाहपछि श्यामावती राजमहिषी घोषित भइन्। राजदरबारभित्र आफ्नै खालको पाबन्दी थियो बाहिरको सम्पर्क कम हुन्थ्यो परिचारिकाको लागि खुजुत्तरा र अन्य महिलाहरू भयो।

बुद्ध भगवानको उपदेश सुनी कुकर्म त्यागी पञ्चशील पालना गरेकी श्रोतापन्न भइसकेकी खुजुत्तरासँग नियमित भगवानको उपदेश श्रवण गरी दरबार बाहिर बाटोमा बुद्धचारिका गर्न आउँदा दृश्य मात्रै भएपनि हेर्न भित्ताको प्वालहरूबाट हेर्ने गर्थिन्। एकदिन मागन्दिन नाम गरेकी अत्यन्त सुन्दरी युवती लिएर एक ब्राह्मण दरबार बाहिर हाजिर भए। यी तिनै सुन्दरी थिइन्। जसलाई विवाह गर्न एक समय बुद्धले अस्वीकार गरेको थियो। त्यस युवतीलाई पाउन धेरै पुरुषहरू मरिहत्य गरेको तर बुद्धले भने अस्वीकार गरेको भन्दै बुद्धप्रति उनले इख पालेकी थिइन्। त्यही ईखको कारण राजा उदेनसँग विवाह प्रस्ताव राख्न काकासँग त्यहाँ पुगेकी थिइन् राजाले पनि तुरुन्तै उनीसँग विवाह गरे। विवाहपछि बुद्धसँग इख पालेकी मागन्दीले आफ्नो सौता बुद्धको सधैं जसो उपदेश सुन्ने राजप्रसादको भित्ता प्वाल पारी उपदेश सुन्ने गरेको देखि बुद्धसँग द्वेषभाव र सौतासँग इर्ष्याको भावले बुद्धसँग बदला लिई सौताको ठाउँमा आफू बस्नको लागि प्रपञ्च मिलाउन थालिन्। दिनहुँ जस्तो कुनै न कुनै षड् यन्त्र रचेर पञ्चशील भङ्ग गर्ने र दोषी देखाउने

प्रयास गर्न थालिन् । मागन्दि ए सौताप्रति अति नै ईर्ष्यालु भएको कुरा राजालाई थाहा थियो । राजा पनि बुद्धप्रति आस्था भएको हुनाले रानी श्यामावतीलाई बुद्ध र सत्यको सेवा गर्न रोक लगाइँदैन थियो । भिक्षु आनन्दलाई उपदेशको लागि घरमा नै बोलाइन्थ्यो । यस्तो वातावरणबाट भन्नु क्रोधित हुँदै मागन्दि यले सौतालाई मार्न श्यामावतीको खोपी भित्र सर्प राखिदिएर राजालाई । सम्म क्रोधित बनाए । रानी श्यामावती सहित उनको परिचारिका सबैलाई एउटै चिहान बनाउन उद्दत भए । तर रानी श्यामावती र उनको परिचारिकाहरूको पाप चित्त नभएको मैत्री चित्तजगाई बसिरहेको प्रभावले राजाले पनि कुनै हतियार उठाउन सकेनन् बरु उनमा पनि मैत्री चित्त उत्पन्न भयो । त्यस उप्रान्त राजा उदेन रानी ।

श्यामावती प्रति नतमस्तक भए । रानीको कुरा सुनेर राजा अब बिहारमा भगवान बुद्ध कहाँ जाने, धर्म श्रवण गर्ने तथा दान गर्न थाले । यसरी राजा उदेनको बुद्धप्रति आस्था भन्नु बढ्दै गयो । उता रानी मागन्दि ए भने बेचैन भइन् उनको कुटिल दिमागले एउटा अर्को षड्यन्त्र रच्यो । राजालाई कतै घुम्न लग्यो र त्यसै बीच रानी श्यामावतीको राज प्रसादमा आगो लगाइयो र खुज्जुत्तरा बाहेक सबैलाई एक चिहान बनाइयो । पूर्व जन्ममा गरेको फल भोदैं उनीहरू सबै आगलागीमा परी भष्म भएका हुन् भनी अथकथामा उल्लेख भएको छ । अघिल्लो जन्ममा उनका सखीहरू सहित उहाँले भित्र समापति ध्यानमा बसेको प्रत्येक बुद्धलाई आगो लगाई नदी किनारमा मारेको कर्मले श्यामावती सहित सबै मर्नुपरेको हो भन्ने कुरा भिक्षुहरूलाई अनिश्फल मरण भन्ने शीर्षकको सुत्रमा देशना गर्नुभएको थियो । बुद्धले श्यामावतीको नाम अग्रउपासिकाको नामावलीमा

उल्लेख गर्नुभएको छ ।

मूल सूत्र अर्थ, “भिक्षु हो मेरा मैत्री बिहारिनी उपासिकाहरूमध्येमा श्यामावती उपासिका अग्रछिन्” ।

५. उपासिका उत्तर नन्द माता (ध्यानी) उनको नाम मूलसूत्रमा उत्तरनन्द माता भनिएको भएतापनि उनको छोराको नाम नन्द भएको हुँदा अथकथारूमा उनलाई संक्षेपमा उत्तर मात्र भनिएको छ । उनको पिता पूर्णसिंह सधैं सेठहरूको खेत जोतेर जीविका गर्थ्यो । एकदिन अग्रश्रावक सारीपुत्र समापति ध्यानमा बसी फर्कदा भोजनको लागि श्रीमतीले ल्याएको रुखो सुखो भोजन दान गरेको पुण्यले पूर्णलाई धेरै धन लाभ भएको थियो । आफ्नी छोरीलाई सुमन श्रेष्ठिको (महाजन) छोरासँग विवाह गरी दिएका थिए पूर्णको परिवार त्रिरत्नप्रति धेरै श्रद्धावान थियो संघलाई यथोचित दान दिई उपसोथ व्रत र पञ्चशील पालना गर्दथ्यो उत्तरा विवाह गरी गएको नयाँ घरमा केही दिन दुलही भएकीले दान र धर्मसँग टाढिएर बसिन् । एकदिन उनले आफ्नो श्रीमानलाई महिनाको आठ दिन उपसोथ बस्ने इच्छा प्रकट गरिन् । तर उनको श्रीमानले अस्वीकार गर्दै कडा शब्दमा भने एकदिनको लागि पनि व्रत बस्ने आज्ञा पाउने छैनौं । व्यथित भएकी उत्तरालाई आफ्नो जीवन बन्दी जस्तै दयनीय लाग्न थाल्यो । बाध्य भएर उनले आफ्नो बाबुलाई खबर पठाइन् । मिथ्या दृष्टि भएको परिवारमा विवाह गरिदिनुभएकोले कुनै दान उपसोथ गर्न पाइन बन्धनमा जीवन बिताइरहेको छु १५ हजार कास्यार्पण पठाइदिनुहोस् भनिन् । आफ्नो एक्लो छोरीलाई पूर्णले तुरुन्त पैसा पठाइदियो उत्तराले त्यो पैसा हात पर्ने बित्तिकै सहरको प्रसिद्ध गणिका बोलाएर ल्याइन् र भनिन् “तिमीले मेरो स्वामीसँग १५ दिन बिताउनु

प्रतिदिन एक हजार १५ दिनको १५ हजार दिन्छु । “गणिकाले स्वीकार गरेपछि आफ्नो श्रीमानलाई बिन्ती गरिन्। आफ्नो ठाउँमा श्रीमा गणिकालाई राखेर १५ दिनको लागि उपशोथ व्रत पालना गर्न गइरहेछु । उनले भनेको श्रीमानले मानेपछि श्रद्धाले विभोर भएर बसेकी उत्तरा भगवान कहाँ गई उपदेश सुनेर उपशोथ व्रत बसेर खुसी भइन्। समाप्तिको दिन आयो उत्तराले दान गर्नका लागि जलपान र पूजाको प्रबन्ध गरी पवित्र वस्त्र धारण गरी सुशोभित भएर दान दिन तयार भएर बसिन्। तब उनको आँखा अचानक ग्यालमा पुग्यो उनले देखिन् कोठामा गणिका सिरीमासँगै उनको श्रीमान उठेर उनीतिर हेरिरहेको थियो। उत्तरा देखनासाथ उनको श्रीमान मुसुकक हाँसे । उत्तराको ओठमा पनि मुस्कान चिन्न बिजुली भँ भयो तब उनी लाज ले निहुरिन सिरीमाले उनको प्रेमी आफ्नो महिलातिर आकर्षित भएको देखेर ईर्ष्याले भरिएर रिसाउँदै आवाज निकाल्दै हिँडेर उत्तरा कहाँ पुगिन् ।

उनी टाढादेखि रिसले उफ्रँदै आएको देखेर उत्तराले मैत्रीभावमा निभग्न भई बसिन्। श्रीमानले चुलोमा तताइराखेको तेलको कराई उचालेर उत्तरामाथि खन्याइदिन्। मैत्री बलको प्रभावले उत्तरालाई त्यो तातो तेल पनि जल जस्तै शीतल भइदियो । दोषरहित मालिकनीलाई त्यसरी गरेको देखेर दासीहरू दौडेर गई श्रीमानलाई बेसरी गाली गरे । सिरीमाले आफ्नो अपराधलाई बुझिन् तब उनले उत्तराको खुट्टामा ढोग्दै भनिन् आर्या क्षमा गरिदिनुहोस्। उत्तराले शान्त मधुर स्वरले भनिन् “अहिले होइन भगवानको अगाडि क्षमा गर्नेछु। “भगवान भिक्षु संघ सहित उत्तराको घर पाल्नुभयो उनले आदरपूर्वक योग्य आसनमा बसाएर भोजन दान गरिन् । तब सिरीमा आएर भगवानको चरण

समीपमा आई ढोग गरेर क्षमा मागिन् । भगवानको सामु उत्तराले श्रीमालाई क्षमा दिइन् र आफूसँगै उपदेश सुन्नको लागि बसाइन्। मङ्गलमय उपदेश गाथालाई सुनेर उत्तराको पति सासु ससुरा गणिका पनि श्रोतापन्न भइन्। मङ्गलमय गाथाअक्रोधले क्रोधलाई जित्नु र असाधुलाई साधु भएर जित्नु, कन्जुसलाई दान गरेर जित्नु, असत्यलाई सत्य भएर जित्नु “ श्रद्धामयी उत्तराको प्रेरणाले सिरीमालाई उपदेश सुन्ने मङ्गलअवसर प्राप्त भयो । साथै उनको जीवन सुधार भयो। ध्यानी उत्तरा उपासिकाको पनि आफ्नो व्रत समाप्त गरेर इच्छापूर्ण भएकोले आफैलाई धन्य सम्झिइन्। एक दिन जेतवनमा भिक्षु गण सहित बिहार गर्नुहुँदा भगवान बुद्धले उत्तरालाई ध्यानी उपासिकामध्ये अग्र स्थान दिनुभयो ।

मूल सूत्र अर्थ भिक्षु हो “मेरो ध्यानी श्रावका उपासिकाहरू मध्यमा उत्तरानन्द माता अग्रछिन्। “यतदग्गसूत्र अ.क. २४०

६. उपासिका सुप्रभाषा (प्रणिता दायीका)

सुप्रभाषा कोलिय वंशको राजकुमारी थिइन्। यौवनास्था भएपछि उनको विवाह देवदहमा शाक्यवंशका राजकुमारसँग भएको थियो । विवाह भइसकेपछि बुद्धसँगको प्रथम भेटमै सुप्रभाषाले श्रोतापन्न फल साक्षात्कार गरेकी थिइन् । विवाहको सात वर्षपछि उनले शिवील भन्ने पुत्र जन्माएकी थिइन् । सुप्रभाषा गर्भवती छुदा गर्भमा रहेको बालकको पुण्य प्रभावद्वारा उनले निकै सत्कार पाएकी थिइन् । गर्भवती सुप्रभाषाको पुण्य परीक्षण गर्न मानिसहरूले अनेक बिउहरू ल्याई उनलाई छुहाउथे छोएको बिउको फल ससरिक हुन्थ्यो सुप्रभाषाले गर्भधारण गर्दा साह्रै कष्ट भोगेकी थिइन्। जबजब उनलाई गर्भ वेदना हुन्थ्यो उनले बुद्ध धर्म र संघको गुण स्मरण गरी वेदना

सहन्थिन् । अन्तिम साता उनले साह्रै कष्ट पाइन् । स्वभावतः स्त्रीलाई प्रसव व्यथा लाग्दा कर्मज वायुचली गर्भस्थ बालकको शिर योनीमार्गीतिर पर्नको सट्टा तेर्सो पर्न गयो त्यसैले गर्दा एक सातासम्म व्याकुल भई ज्यादै कष्ट पाएकी थिइन् । असह्य वेदना सहनुपर्दा शुप्रभाषाले आफू मर्न अघि भगवान बुद्धलाई दान दिन चाहन्छु भगवान बुद्ध सामु गई मेरो दुःखवेदनाको सबै हाल सुनाई दिनुहोस् भनी श्रीमानसँग अनुरोध गरिन् । त्यसैबेला भगवान बुद्ध कुण्डदान भन्ने वनको बिहारमा बस्नुभएको थियो । सुप्रभाषाको पति भगवान कहाँ गई सुप्रभाषा प्रसव वेदनाले अति पीडा भई बसेको सबै कुरा सुनाए । सबै कुरा सुनी सकेपछि भगवानले “कोलियको छोरी बिना कष्ट पुत्र जन्माउन” भने आशीर्वाद दिनुभयो । उनका श्रीमान घर नपुग्दै भगवानले आशीर्वाद दिनुभएको बेलामै पुत्र जन्माइन् । श्रीमानले भगवानले भन्नुभएको सबै कुरा सुनाए । पतिको कुरा सुनी सुप्रभाषाले मृत्यु अघि दिन लागेको दान अब मङ्गल दानको रूपमा परिवर्तन भएको छ । जानुहोस् अब भगवानलाई एक सातासम्मको लागि निम्तो दिनुहोस् । सुप्रभाषाको इच्छा अनुसार भगवान कहाँ गई निम्तो गरे । सुप्रभाषा उपासिका संगोपस्थान कार्यमा अग्रसर थिइन् । उनको घरमा हरबखत संघभोजन र पौदलिक भोजन गरी जम्मा ८०० जनाको भोजन प्रदान गरिन्थ्यो । भिक्षु संघको निमित्त भोजन तथा बैषज्य वस्तुहरू आवश्यकता अनुसार स्वयं विचार पूर्वक आफै व्यवस्था गर्दथिन् । उनको घरमा भिक्षाटन जाने भिक्षु भिक्षुनीहरू खाली हात फर्कन पर्दैनथ्यो । उनले जे दान पनि उत्कृष्ट रूपले दिन्थिन् । यसै कुरालाई ध्यानमा राखी भगवान बुद्धले उनलाई उत्कृष्ट रूपले दान दिने उपासिकाहरूमध्ये अग्र

स्थानमा छिन् भने घोषणा गर्नुभएको थियो ।

मूल सूत्र अर्थ “भिक्षु हो मेरो प्रणित दायिका उपासिका मध्येमा कोलियको छोरी सुप्रभाषा अग्रछिन् ।”

एक समय कोलीयनगरमा भगवान बुद्ध बस्नुभएको बेला सुप्रभाषाले भगवानलाई आफ्नै हातले प्रणित भोजन गराएको थिइन् । भोजन उप्रान्त भगवानले निम्न उपदेश सुनाउनु भएको थियो । भोजन दिँदा चार कुरा दिएको हुन्छ । आयु दिएको हुन्छ, वर्ण दिएको हुन्छ, सुख दिएको हुन्छ र बल दिएको हुन्छ ।

“आयु दिँदा दिव्य आयु लाभिनी हुनेछा वर्ण दिँदा दिव्य मानुष्य वर्णलाभिनी हुनेछ सुख दिँदा दिव्य सुखलाभिनी हुनेछ । बल दिँदा दिव्य मानुष्य बल लाभिनी हुनेछ ।”

७. उपासिका सुप्रिया (रोगीको सेवा)

सुप्रिया उपासिकाको जन्म वाराणसी देशको कुल गृहमा भएको थियो । एक दिन बुद्ध वाराणसी पाल्नु हुँदा सुप्रियाले उहाँको दर्शन पाएकी थिइन् र प्रथम भेटमा नै बुद्धको उपदेश सुनी श्रोतापन्न फल साक्षात्कार गरेकी थिइन् । सुप्रियाले श्रद्धा र भक्ति तथा समबुद्धि भएका सुप्रियसँग विवाह गरेकी थिइन् । यिनीहरू दुवैको विचार एक भएकाले दुवै स्त्री र पुरुष बुद्ध धर्म तथा संघको सेवा गर्नमा निरन्तर व्यस्त थिए ।

सुप्रिया उपासिका र विशाखा महाउपासिका बुद्धको उपदेश सुनिसकेपछि दुवै उपासिकाहरू जेतवन बिहारभित्र अस्वस्थ बिरामी भिक्षुहरूको हेरचाह गर्न गएका थिए । त्यो दिन बिहार घुम्न जाँदा सुप्रिया उपासिकाले एक अस्वस्थ भिक्षुलाई देखिन् । दयावान उपासिकाले बन्दना गरी कोमल शब्दले सोधिन् के मैले तपाईंको सेवा गर्न सक्छु ?

भन्नुहोस् तपाईंलाई के चाहिन्छ? उपासिका मलाई मासुको रस चाहियो, सुप्रियाले सहर्ष स्वीकार गरी फर्किन्। भोलिपल्ट आफ्नो दासीलाई मासु किन्न पठाइन्। सहरमा मासु जताततै खोजिन् दासीले मासु पाइन् किनकि त्यस दिन चारैतिर हिंसा गर्न बन्द गरिएको रहेछ । दासीले सुप्रियालाई कतै मासु नभएको कुरा बताइन् । त्यो कुरा सुनेर सुप्रियालाई चिन्ता भयो। किनकि उनले भिक्षुलाई वचन दिइसकेको थियो। उनले विचार गरिन् रस पाएन भने आर्यको मन दुःखी हुनेछ । यसरी विचार गरे पछि धारिलो सुराले नरम तिघ्राको मासु सहर्ष पूर्वक काटिन् । पछि केही नभएभैं गरेर दासीलाई बोलाई मासु दिएर भनिन् यसको जति सक्दो मिठो रस बनाउ आफू बिहारमा जान असमर्थ भएकोले रस विहार सम्म गएर आर्यलाई दिइ आफू रोगी भएको छु भनि भन्नु भनिन् । दासीले एकलै आएर केही दिएर गएकाले बुद्धले पनि सुप्रियाको सेवा बुझ्नुभयो । भगवानको करुणा पनि उनको सेवा र श्रद्धा देखेर रसिद भयो शास्ता भगवान बुद्ध करुणापूर्वक स्वयं भिक्षु संघहरूसँग भिक्षाटन गर्नुहुँदै सुप्रियाको ढोकामा पुग्नुभयो । सुप्रिया हर्षित हुँदै आफ्नो स्वामीलाई बुद्ध र उनको भिक्षु संघलाई गौरवपूर्वक बसाउनुहोस् भनिन् उनका स्वामीले नमस्कार गर्दै भगवानसहित भिक्षु संघलाई योग्य स्थानमा बसाल्यो। भगवानले शान्त स्वरमा भन्नुभयो सुप्रिया कहाँ छिन् ? उनलाई बोलाउ उनका स्वामीले बिरामी छिन् भनेर भने भगवानले उनको कुशल समाचार सोध्नुभएको सुप्रियाले सुनिन् श्रद्धाले उनको मन छचल्कियो । उनले विचार गरिन् सारा लोकलाई असल गर्ने भगवानले बिना कारण बोलाउनु हुन्न उनी उठिन् र उनले देखिन् तिघ्रामा मासु भरिएर आएछ पहिलाभन्दा पनि अझ राम्रो भएछ बुद्धानुभावले

उनको स्वास्थ्य शीघ्र ठिक भयो । उनको खुसीको सीमा रहेन उनले हर्षित मन गर्दै भगवान सहित भिक्षु सत्यलाई निहुरिएर बन्दना गरिन् । भिक्षु संघलाई प्रणित खाद्य भोजन आफ्नै हातले अर्पण गरिन्। भोजन दान स्वीकार्नु भई आशिर्वाद दिनुभई भगवान भिक्षु सँगै बिहार फर्कनुभयो। त्यसपछि संघलाई भेला गराउनु भएर त्यस्तो कष्ट दिने निन्दित काम गर्नु हुँदैन भनि आज्ञा गर्नुभयो। केही दिनपछि जेतवनमा धर्म देशना गर्नुहुँदा रोगीको सेवा गर्नेहरूमध्ये अग्र भएकी सुप्रिया उपासिकालाई श्रेष्ठ पद दिनुभयो ।

मूल सूत्र अर्थ, “भिक्षु हो रोगीको सेवा गर्ने मेरा उपासिकाहरूमध्ये सुप्रिया उपासिका अग्रछिन् ।”

यत दग्ग सूत्र अ.क. २४४

८. उपासिका कात्यायनी (सदैव प्रसन्न चित्त)

आलवक एकसले केलाई धन भन्दछन् सोधेको उत्तरमा भगवानले श्रद्धा नै श्रेष्ठ धन भनी भन्नुभएको हो । कसिस भारद्वाज ब्राह्मणले सोधेको प्रश्नको जवाफमा भगवान बुद्धले श्रद्धा नै बिउ हो भनी भन्नुभएको थियो। जस्तै संसारमा कुनै पनि उब्जनी गर्न सर्वप्रथम बिउको आवश्यकता पर्दछ बिउ नरोपी कुनै पनि वस्तुको उत्पादन हुन सक्दैन। त्यस्तै श्रद्धा नभई कुनै कार्य सफल हुन सक्दैन । श्रद्धा हुनेले गर्न नसक्ने त्याग अथवा बलिदान कुनै पनि छैन । संसार रूपी भव सागरबाट उतिर्ण हुन सर्वप्रथम श्रद्धा नै चाहिन्छ । कात्यायनी उपासिकाको श्रद्धा र प्रसन्न अति उत्कृष्ट थियो त्यसैले भगवानले उनलाई प्रसन्न हुने उपासिकाहरूमध्ये अग्र स्थानमा राख्नु भएको हो । कात्यायनी उपासिका बुद्धको समयमा अवन्ती देशको कुररघर भन्ने नगरमा जन्मेकी थिइन्। काली भन्ने उपासिकासँग उनको घनिष्ठ

मित्रता थियो। उनीहरू दुवै जना सँगै बस्दा भगवानको उपदेशको छलफल गर्दै गुणगान गर्दथे मङ्गलमय उपदेशको पालना गर्दथे। केही समय पश्चात कालिकाको सुपुत्र स्वर्ण कुट्टी कर्ण भन्ने स्थवीर श्रावस्तीमा बुद्ध भगवानलाई भेटी फर्केर आएपछि आमा काली उपासिका र सिंगिनी कात्यायनी छोरासँग धर्म उपदेश सुन्न अनुरोध गरी धर्मसभामा उपस्थित भएकी थिइन्। त्यसबेला धर्म उपदेश सुन्ने समय प्राय रात्रीको समयमा हुन्थ्यो। त्यसैबेला चोरहरू सुरुङ्ग खनी योघरमा बस्न लागेको थिए। त्यस रात नगरमा मानिसहरूको विशाल भेला भइरहेको देखि चोर मण्डलीको नाइके त्यहाँ केको भिड रहेछ भन्दै कात्यायनीको पछिलतिर बसिरहेको थियो र काली उपासिकाको प्रदीप पूजामा सहभागी भई आफूले पनि पुण्य आर्जन गर्नका लागि दासीलाई घर गई तेल ल्याउनु भनिन्। कात्यायनीको आज्ञा सुनेर दासी घर जाँदा घरभित्र चोरहरू पसिसकेको देखि तेल नली हतपत्त फर्की घरमा चोर पसेको कुरा मालिकनीलाई बताइन्। कात्यायनीको पछाडि बसेको चोरको नाइके सो कुरा सुनी घर गएमा त्यही नै तरवारले टुक्रा पारिदिन्छु भनी सोच्दै बसेको थियो।

धर्मपदेश सुरु भयो कात्यायनी श्रद्धापूर्वक उपदेश सुन्दै बसिरहिन्। उनले दासीलाई भनिन् उपदेश सुनिरहेको बेला बाधा दिन नआउ चोरहरूले भौतिक धन लान खोजेको छ लान देउ आज मैले उपदेशरूपी धन जम्मा गर्दैछु। श्रद्धाभूत कात्यायनीको गम्भीर स्वर सुनेर चोरको सरदारको हृदय पग्लियो मनले आफूलाई नै धिक्कार गर्यो। आफू एउटी महिलाभन्दा पनि मूल्यहीन छ जुन धनलाई उनीले एकरति पनि चित्त नदुखाई त्याग गर्यो त्यस्तो पुण्यवतीको धन चोरेर लाँदा आफू

पृथ्वीमा धसेर जानेछ। उनको विचार बदलियो पछि आफूना चोर साथीहरूलाई सारा कुरा भने धन त्यही छाडी चोर मण्डली सबै धर्म उपदेश सुन्न आए। रात बित्यो उज्यालो भएर आउँदा अमृत वर्षा भै भएको उपदेश सुनेर हर्ष मङ्गल सुमङ्गल छर्न थाले सारा नरनारीहरूको हृदय प्रसन्नताले छल्कियो स्थवीरको धर्म उपदेश सुनी कात्यायनी उपासिकाले श्रोतापन्न फल साक्षात्कार गरिन्। कात्यायनी घर फर्किन्। केही समयपछि चोरको नाइकेले कात्यायनीलाई सबै बताएर आफूले गर्न लागेको चोरी कुकर्मप्रति पश्चाताप गर्दै उनको खुट्टा ढोग्यो। उनीहरूको विचार बदलिएको भएर क्षमा दिइन्। चोरहरूले नराम्रो कर्म त्यागी असल जीवन बिताउनको लागि प्रवर्जित हुन अनुरोध गरे। उनीहरूको भावयुक्त कुरा सुनेर दया भएकी कात्यायनीले स्थवीर सौण कुट्टीकणको अगाडि लगिन् उनीहरू सबै भिक्षु भए सबै कठिन साधनाहरू गरी ज्ञान लाभ गरे। कात्यायनीको अत्याधिक त्याग र अधिक श्रद्धाले चोरहरूको जीवनमा बदलाव ल्याएको र श्रद्धाको साथै उपदेश सुनेर पालना गर्ने भएको तथागतले खुसी हुँदै कात्यायनीलाई अति नै प्रसन्न भएर बस्ने उपासिकाहरू मध्ये अग्र स्थान दिनु भएर कृतार्थ गर्नुभयो।

मूल सूत्र अर्थ “भिक्षु हो अचल प्रसन्न हुने मेरो साबिका उपासिकाहरू मध्यमा कात्यायनी उपासिका अग्रछिन्।”

९. उपासिका नकुल माता (विश्वासिनी) शुद्ध गृहस्थी जीवन र सुखमय दाम्पत्य जीवन बिताई धर्म उपदेश गरी मोक्ष पहिल्याउन सकिन्छ भन्ने कुरा नकुल माता उपासिकाको जीवनीबाट देखिन्छ। नकुल माताको विवाह सानै उमेरमा सुसुमार गिरीको नकुल पितासँग भयो भन्ने पुत्रको

आमा बाबु भएको हुनाले यिनीहरू दुवैलाई नकुल माता र नकुल पिता भनिएको हो भन्ने उल्लेख संयुक्त निकायमा गरिएको छ। सुखमय जीवनको पूर्ण आदर्श नकुल माता र नकुल पिताको जीवनमा पाइन्छ। यिनीहरूको बडो उदार चरित्रको थियो। जस्तो स्त्री उस्तै पुरुष जस्तो पुरुष उस्तै स्त्री एउटाको शरीर भए एउटाको मन एउटाको मन भए अर्कोको शरीर भई यिनीहरू समान विचार समान श्रद्धाका थिए। दुधमा पानी जस्तै भई यिनीहरूले आफ्नो जीवन बिताएको थियो। भगवान सर्वप्रथम सुसुमार्गमा पाल्नु हुँदा नकुल माता आफ्नो पतिसँगै सर्वप्रथम उहाँको दर्शन गर्न गएकी थिइन्।

भगवानसँग पहिलोपटक भेट्दा यिनको मनमा

भवान्तरमा बुद्धलाई लालनपालन गरिसकेको हेतुले गर्दा भगवानप्रति स्नेह उत्पन्न भएकोले यिनी बाछा देख्दा गाई दगुरे भँ दगुरी बुद्ध भगवानलाई पुत्र संजाले सम्बोधन गर्दै उहाँको चरण कमलमा ढोग्न आएकी थिइन्। प्रथम भेटमा नै नकुल माता श्रोतापन्न भइन्।

भिक्षुहरूले सोधेका थिए भगवान यहाँ कुनै पुरुषलाई देख्ने बित्तिकै कसैको हृदय शीतल भई चित्त पनि प्रसन्न हुनाको हेतु के होला। त्यसपछि भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गर्दै भन्नुभयो। ओल्लो र पल्लो छेउ नदेखिने यो भवसागरको अनुगमनलाई पूर्वानुस्मृति ज्ञानले हेर्ने हो भने यस संसारमा कुनै न कुनै प्रकारले सम्बन्ध नभएको प्राणीहरू भेट्टाउन सकिँदैन। यी नकुल माता भवान्तरमा धेरै जन्महरू सम्म निरन्तर मेरी आमाको रूपमा, बजैको रूपमा, सानी आमाको रूपमा थिइन् र जन्म जन्मान्तरमा यिनले मलाई काखमा लिई दूध खुवाई लालनपालन गरी मलाई हुर्काइसकेको हुँदा सोही संस्कारको बलियो प्रभावले गर्दा

अहिले मलाई यिनले देख्ने बित्तिकै यिनको मनमा कमलको फूल फुले जस्तै स्नेह उत्पन्न भई ममाथि दृढ विश्वास उत्पन्न भएको हो भने अतितको कुरा प्रकाश पार्नुभयो।

नकुल मातापिता दुवै बुढाबुढी भइसकेपछि भगवान एकदिन सुसुमार गिरी जानुभएको थियो। भगवान त्यस नगरमा आइपुग्ने खबर सुन्नासाथ उनीहरूले पनि उहाँलाई भोजनका लागि निम्त्याए। भगवान उनीहरूको घरमा भोजनको निमित्त जानुभयो। बुद्ध प्रति यिनीहरूको अघात श्रद्धा र विश्वास थियो। बुद्धको अगाडि आफ्ना भित्री हृदयका कुराहरू पोख्न पाउँदा यिनीहरू साह्रै खुसी हुन्थे। त्यस दिन भगवानले भोजन सकेपछि एक छेउमा बसेर यिनीहरूले बुद्धको अगाडि आफ्ना भित्री हृदयका कुराहरू विश्वासपूर्वक पोख्दै आफ्ना बितेका जीवनका कुराहरू स्मरण गर्दै अत्यन्त प्रसन्नताका साथ नकुल पिताले नकुल माताप्रति आफू सन्तोषपूर्ण रहेको कुरा सुनाए अनि नकुल माताले पनि आफू कुमारी अवस्थामै नकुल पितासँग विवाह भई आएदेखि आफू पनि नकुल पिता प्रति सदा सन्तुष्ट रहेको मात्र होइन उनीप्रति कुनैको भावनासमेत मनमा उत्पन्न नभएको कुरा प्रकट गरिन्। यसको साथै यस जन्ममा मात्र नभई परजन्ममा समेत उनीहरू एकसाथ बस्न पाए हुन्थ्यो भन्ने कुरा पनि दृढताका साथ प्रकट गरिन्। उनीहरूको मनसाय बुझी भगवानले परलोकमा पनि एकै साथ बस्न चाहनेले, समान विचार, समान श्रद्धा तथा समान बुद्धि र गुण हुनुपर्छ। भन्नुहुँदै उनीहरूलाई सन्तुष्ट पारी सुखमय दाम्पत्य जीवन भन्ने सूत्रको उपदेश सुनाउनुभयो। एकदिन नकुल पिता बिरामी भए नकुल माताले अनेक वैद्यहरूलाई बोलाई औषधि गराइन् किन्तु रोग निको पार्न सकिएन। वैद्यहरूले औषधि गर्न छोडिदिए अनि

पतिभक्तिनी नकुल माताले व्याधि नहुने प्राणी यो संसारमा कुनै छैन यिनलाई वैद्यको औषधिले रोग निको पार्न सकिएन वैद्यले पनि त्यागिसक्यो यिनी व्याधिग्रस्त छन्। यस्तो अवस्थामा मैले आफ्नो सत्यक्रियाद्वारा यिनको रोग निको पार्न सक्नुपर्छ भने विचार गरी उनी आफ्नो पतिको अगाडि गई उनको हृदयमा प्रीति उत्पन्न हुने गरी नकुल माताले जुन रूपले आफ्नो पतिलाई सत्य कुरा सुनाइन्, ती साह्रै मर्मस्पर्शी तथा आश्चर्यजनक छन्। मानिसहरू प्राय मृत्युदेखि डराउँछन् र मृत्युको बारेमा कुरा गर्न चाहँदैन। अथवा भयभित हुन्छन् किन्तु बुद्ध धर्ममा मानिसलाई मृत्युको बारेमा प्रष्ट रूपले निर्भिक भई कुरा गर्ने बानी सिकाई दिएको छ। क्षण क्षणमा मृत्युको सम्भना दिलाई अप्रमादी भई जीवन बिताउने तिर प्रेरणा दिन्छ। प्रमादी भई हतोत्साही बनाउँदैन। यदि मृत्युपछि दुःख चाहँदैन भने जिउँदै छँदा त्यसको तयारी गर्नुपर्छ। जीवनलाई राम्रो बनाउन सक्नुपर्छ राम्रो जीवन बनाउन सकेमा मृत्युपछि मात्र नभई इहलोकमै पनि धेरै सन्तोष पाउन सकिनेछ।

उपरोक्त कुराको पुष्टि नकुल माताले बिरामी पतिलाई आश्वासन दिएकोबाट स्पष्ट देखिएको छ। बिरामी भइरहेको आफ्नो वृद्ध पतिको अगाडि बसी नकुल माता आफ्नो आत्मालाई साक्षी राखी तीन कारणहरू र आफ्नो शील समाधि बारे बुद्धलाई साक्षी राखी तीन कारणहरू बताउँदै पतिको हृदयलाई सान्त्वना दिई प्रफुल्लित पारी नकुल पिताको रोग निको पारी दिइन्। यस्तै बुद्धिमानी तथा शिलवती नारीलाई लक्ष्य गरी भगवान बुद्धले बथु सूत्रमा “भार्या नै परम मित्र हो।” भने भन्नुभएको हो। भगवान बुद्ध भेट्नु अगाडि देखि नै यिनीहरूको जीवन चरित्र अत्यन्त परिशुद्ध भएको कुरा पनि सुत्रबाटै प्रष्ट बुझिन्छ।

बुद्धसँग भेट भएपछि त सुनमाथि सुगन्ध भने जस्तै श्रोतापन्न फल प्राप्त गरी दुवै निवाण परायण भए। यिनीहरूको जीवन गृहस्थहरूको निमित्त प्रेरणादायी भएको छ। यसरी नकुल पितालाई नकुल माताले सम्झाई बुझाई प्रेमपूर्वक कुरा सुनाउने गर्दा उनको रोग निको भएपछि लौरो टेक्दै भगवान बुद्ध कहाँ गए भगवानले उनलाई सम्झाउन यस्तो भन्न भयो। हे गृहपति तिम्रो निमित्त सुलाभ हो जसको नकुल माता जस्ती अनुकम्पिता अनुकामीनी अववादिता तथा अनुशासिता स्त्री छे। “हे गृहपति जति मेरा निर्मल शुद्धजीवी राम्ररीशील पालना गर्ने समाधि लाबिनी धर्मविनयता गम्भीरता प्राप्त आश्वासन प्राप्त सङ्का सन्देह लिइ कुरा गर्नु नपर्ने वैसरथ प्राप्त कसैको भरमा पर्नु नपर्ने गृही साबिकाहरू छन् तिनीहरूमध्ये नकुल माता एक हुन्।”

अग्रस्थान मूलसूत्रको अर्थ “भिक्षु हो मेरा विश्वासिनी उपासिका मध्यमा नकुल माता गृहपत्नी अग्रिछन्”

१०. उपासिका काली (अनु श्रवण) जसले आफ्नो छोरालाई जन्मेदेखि नै त्रिरत्नको मङ्गल उपदेशतिर डोर्याइन् फेरि उसलाई एउटा स्थवीरको रूपमा देखेर आफ्नो हृदय हर्षले भरिन्, त्यस भाग्यशाली आमाको नाम हो काली उपासिका। काली राजगृहका धनी कुल घरानामा जन्मेकी थिइन्। केटाकेटीदेखि नै हँसिलो अनुहार भएकी र गाह्रो काममा पनि सजिलै आरामसाथ गर्ने उनको अर्को बानी थियो। शिक्षाको साथसाथै घरको काम पनि राम्ररी सिकेर यौवन अवस्थामा पुगेपछि अवनती जनपथको एकजना धनी युवकसँग विवाह गरिन्। विवाहपछि काली आफ्नो स्वामीसँग अवनती जनपथको कुराघर नामक सहरमा बस्ने गर्थिन्। त्यहाँ उनले एकजना श्रद्धालु

महिला कात्यानी भेटिन् । जो गुण स्वभाव र उमेर पनि आफूजस्तै थिइन् उसले कात्यायनीलाई त्रिशरणको विषयमा कुरा सुनाउने र कात्यानीले त्यसलाई श्रद्धापूर्वक सुन्ने गर्थिन् । उत्तमशीलमय जीवन बिताउँदै घरको आवश्यक सेवा गर्दै जाँदा केही दिनपछि गर्भवती भइन् । आफ्नो कुलको रीति थिति अनुसार पहिलो बच्चा जन्माउन आफू नो माइती राजगृह गइन् । एकदिन राती आफू सुत्ने कोठामा भ्यालमा बसी उसले भकीभकाउ राजगृहको सुन्दरता हेरिरहेकी थिइन् । एक प्रहर रात बितिसकेको थियो अन्धकारको साथसाथै सुनसान पनि थियो ।

त्यसै निरवतामा हराएर गएको भैं भएकी काली उपासिकाले सातागिरी र हेमवत यक्षहरूले त्रिरत्नको गुणगान गरेका सुनिन् । अनि मन्त्र मुग्ध भएर सुनिरहिन् उनको मन बुद्धगुण सुनेर साह्रै प्रसन्न भयो । मनमा अपार श्रद्धा उत्पन्न भयो उनको हृदयमा प्रीति सुख भरिएर आयो । बुद्धलाई नदेखी कतै कुनै भिक्षुलाई नदेखिकनै तथा कसैबाट धर्म उपदेश पनि नसुनिकनै केवल यक्ष देवताले बुद्धको बयान गरिरहेको कुरा मात्र सुनी अनुश्रुति द्वारा नै चित्त प्रसन्न गरी, एकजनालाई पस्केको भात अर्केले खाए भैं गरी काली उपासिका श्रोतापन्न भइन् ।

यसै घटनालाई ध्यानमा राखी भगवान बुद्धले यिनलाई पछि अनुश्रुतिद्वारा प्रसन्न हुने महिलाहरूमध्ये अग्र स्थानमा राख्नुभएको कुरा मूल सूत्रबाट प्रष्ट हुन्छ । यसरी अनुश्रुतिद्वारा मात्रै बुद्ध धर्म तथा संघप्रति अति प्रसन्न भई श्रोतापन्न भइसकेपछि सोही रातमै आषढ पूर्णिमाको रातमा उनले सोर्ण भन्ने पुत्र जन्माइन् । यसपछि उनी आफू नो पति कुलमा नगरमै फर्केर गइन् । पेटमा भएको बच्चालाई पनि आमाको विचारको राम्रो प्रभाव

पर्न गयो कालीले सुन्दर बच्चा जन्माएर अवन्ती जनपदमा फर्किन् । उनको समय घरको काममा भन्दा शिल एवं उपदेश पालना गर्नुमा नै बित्ने गर्दथ्यो । कालीको छोरा सोर्ण बाल्यकालमै उसमा आमाको असल प्रभाव पर्न गयो । पछि ठूलो भएपछि प्रवज्जा ग्रहण गरेर साधनामय जीवनलाई नै असल सम्भरेर अपनाए ।

कालन्तरमा धर्मलाभ गरी कुट्टीकण सोण स्थवीर भनी प्रख्यात भयो । जेतवन बिहारमा भगवान शास्ताको दर्शन गरी जब आफ्नो जन्म भएको ठाउँ कुररघर आउनुभयो तब उहाँ जननी काली र आमाको साथी कात्यायनीले हृदयदेखि स्वागत गरे र उनीहरूलाई धर्म कथा र उपदेशहरू सुनाए । नोट: तल केही वाक्यांशहरूमा काली, कात्यायनी र स्थवीरको को प्रसङ्ग दोरिएको छ ।

(त्यही राति कात्यानीको घरमा चोरी गर्ने उद्देश्यले चोरको सरदारले चोरहरूलाई सुरुङ खन्न लगाई धर्मसभा भइरहेको ठाउँमा काली र कात्यानीको पछाडि उभि के भएको रहेछ भने सुनिरह्यो त्यहीबेला कात्यानीले आफ्नो दासीलाई घरमा गई बत्ती बाल्नको लागि घिउ लिएर आउ भनी अराइन् दासी घरमा पुगेर हेर्दा चोरहरूले चोरी गरिरहेको देखि डरले थरथर काम्दै कात्यानीलाई घरमा चोर पसेको कुरा सुनाइन् ।

त्यतिनै ब सो कुरा सुनेर चोरको सरदारले कात्यानी घरमा गएमा टुक्राटुक्रा पारिदिनेछु भनी विचार गर्दै थियो । उपदेश सुन्दै कात्यानीले दासीलाई भनिन् “चोरहरूले भौतिक धन लागि रहेको छ लानदेउ आज मैले अमूल्य धन जम्मा गर्दैछु ।”) त्यसमा बाधा दिन नआउ” श्रद्धायुक्त कात्यानीको गम्भीर स्वर सुनेर सरदारको कडा हृदय पग्लियो उसको मनले आफूलाई धिकार्यो एउटी महिलाभन्दा पनि मूल्यहीन छ कि जुन धनलाई उसले एकरति पनि

चित्त नदुखाई त्याग गरिन् त्यस्तो पुण्यवतीको धन चोरेर लाँदा पृथ्वीमा धसेर जानेछ। चोरको विचार बदलियो सबै धन छोडी उपदेश सुन्न थाले रात बित्यो बिहान भयो सारा नरनारीहरूको हृदय प्रसन्नताले छल्कियो कात्यानी पनि घर आइन् केही समय पश्चात चोरको सरदारले कात्यानीको खुट्टा ढोगेर क्षमा माग्यो “क्षमा गरिदिनुहोस्।” भन्दै चोरले राति भएको सारा कुरा बताई नराप्रो कर्मलाई त्याग गरी असल जीवन बिताउन प्रवर्जित हुने इच्छा प्रकट गर्‍यो।

उनीहरूको भावयुक्त कुरा सुनेर दया भएकी उपासिका कात्यानीले उनीहरूलाई स्थवीर कुटिकण सोणको अगाडि लग्नु भयो उनीहरू सबैले प्रवर्ज्या ग्रहण गरी भिक्षु भए सबैले कठिन साधना गरी ज्ञान लाभ गरी अरहत पद प्राप्त गरे। काली उपासिकाको हृदय हर्षले भरियो किनकि उसको छोराले त्यतिका चोरहरूलाई चोरी गर्नबाट अलग गरेर साधनामय जीवन बिताउन टेवा दिएका थिए जसले गर्दा उनीहरूको जीवन सुधार भयो। काली उपासिका प्रसन्नतापूर्वक धर्मकथा सुनेर दानमय जीवन बिताइन्। काली उपासिकाको श्रद्धाले प्रसन्न भएर भगवान तथागतले जेतवनविहारमा रहनु हुँदा काली उपासिकालाई प्रशंसा गर्नुहुँदै अनुश्रुतिद्वारा प्रसन्न हुने उपासिकाहरूमध्ये श्रेष्ठ पद दिनु भई कृतार्थ गर्नुभयो अग्रस्थान सूत्रको अर्थ भिक्षु हो अनुश्रुति द्वारा प्रसन्न हुने मेरा उपासिकाहरू मध्येमा कुरारघरकी काली उपासिका अग्रछिन्।

निष्कर्ष

भगवान बुद्धले पुरुष सरह स्त्रीलाई अग्रस्थान दिइ विभिन्न विशिष्ट पदद्वारा विभूषित गरी दिनु भएको थियो। ती समकक्षी नारीहरू धैर्यवान, सामर्थ्यवान, नैतिकवान र रिद्धिवान् थिए। भगवान

बुद्धले महिला र पुरुष भनेर कतै पनि भेदभाव गरेको पाइँदैन “इथिनो हो तु पण्डितो”स्त्री पनि पण्डित हुन सक्छन् महान विद्वान हुन सक्छन्। देशको शासन भार सम्हाल्न सक्ने क्षमता हुनसक्छ भनेर सूत्रमा देशना गर्नुभएको छ।

बौद्ध साहित्यको अध्ययन गर्दा पुरुषहरूको जति चर्चा र परिचर्चा गरेको छ त्यही दाँजोमा महिलाको पनि चर्चा गरेको पाइन्छ। धम्मसेनापति सारीपुत्र, मौदगल्ल्यान, आनन्द,कुमार-काश्यप भिक्षुहरूले बुद्धशासनको संरक्षण गर्न जति भूमिका खेलेको थियो त्यति नै महिलाहरूले पनि भूमिका खेलेको देखिन्छ। बुद्ध धर्म र संघप्रति श्रद्धाभाव राखी अनाथपिण्डक महाजनले सुनको असर्फी बिछाएर जेतराजकुमारको बगैँचा खरिद गरी बिहारहरू निर्माण गरेर संघलाई दान गरे। त्यसरी नै उपासिका विशाखाले पनि बुद्ध धर्म र संघलाई व्यवस्थित बनाई राख्नको लागि आफ्नो अमूल्य गहना महालता पसाधान बेचेर बिहार बनाउनुभयो। बुद्धशासनलाई अगाडि बढाउनको लागि सत्यमा आबद्ध रही सल्लाहकारको भूमिका निर्वाह गर्नुभएको थियो।

बुद्धकालमा विभिन्न पृष्ठभूमिबाट आएका महिला उपासिकाहरूले बुद्ध धर्म र संघमा आबद्ध रही धर्मलाभ गरी बौद्ध धर्मलाई उत्थान प्रचारप्रसार र प्रवर्द्धन गर्नका लागि ठूलो योगदान दिएको कुरा बौद्ध महिलाहरूको अध्ययनबाट थाहा हुन्छ। बुद्धबाट एक दग्ग अग्रपद हासिल गर्न सफल भएको १० उपासिका हरू गृहस्थमा नै रहेर पनि बौद्ध धर्ममा अगात श्रद्धा र संघको सेवा गरी भगवान बुद्धद्वारा प्रशंसित भएका थिए।

भगवान बुद्धको सदधर्म सदाचार र समाजवादी आदर्श शिक्षामा त्यस समयका महिलाहरूले हासिल गरेको आध्यात्मिक ज्ञान र उपलब्धिहरू

आजको महिला हरूको लागि पनि अनुशरणीय छन्। आध्यात्मिक ज्ञानद्वारा जीवन र जगतको वास्तविकतालाई राम्ररी बुझी विवेकपूर्ण र सदाचारको जीवनशैली अपनाउन सकिन्छ। भन्ने कुरा यी महिलाहरूको जीवनी र व्यक्तित्वबाट प्रष्टै बुझ्न सकिन्छ। कुनै पनि व्यक्ति समाज र राष्ट्रको समृद्धी समुन्नति र विकासको लागि महिला वर्गको भूमिका पनि उत्तिकै देखिन्छ। सर्वप्रथम आध्यात्मिक चेतना भएको महिलाले नै आफ्नो सन्तानलाई माया ममता करुणाले उचित शिक्षा र संस्कारहरू दिएर सभ्य र परिश्रमी सुसंस्कृत, विवेकशील असल नागरिक बनाउन प्रेरित गर्दछ। त्यसैले एउटा असल नागरिक र समाज निर्माण गर्नका लागि पनि बुद्धको शिक्षा र महिलाको भूमिका उत्तिकै महत्वपूर्ण छ।

विशेषगरी समाजमा नारीहरूले निभाउनुपर्ने भूमिका भोग्नुपर्ने समस्या र मुक्तिका लागि गर्नुपर्ने संघर्षहरू तत्कालीन समयदेखि आजको युगमा पनि उत्तिकै सान्दर्भिक छन्।

सन्दर्भ सूची

- बोधसेन भिक्षु अनु, अङ्गुत्तर निकाय (एक दग्ग भग्ग) काठमाडौं; जेठी माया बानिया इ.सं. (२०१३)।
- अमृतानन्द, भिक्षु, बुद्धकालीन नेपाली विद्याकोष विषयगत: बुद्धकालीन श्रावणीका चरित्र भाग-१ (ललितपुर : वीरपूर्ण पुस्तक संग्रहालय बि.सं. २०७६)।
- अमृतानन्द, भिक्षु, बुद्धकालीन नेपाली विद्याकोष विषयगत : बुद्धकालीन महिला भाग १ (ललितपुर: वीरपूर्ण पुस्तक संग्रहालय बि.सं. २०७६)।
- अमृतानन्द, भिक्षु (अनु) धम्मपद, काठमाडौं: नेपाली छैठौं संस्करण, (आनन्दकुटी बिहार गुठी स्वयम्भू ई.सं. २०००)।
- कौडन्य, भिक्षु, परित शिक्षा भाग ३ पाटन नेपाली पाठ्यक्रम व्यवस्थापन समिति पाटन: मणिमण्डप महाविहार।
- महर्जन बसन्त, 'बुद्ध र महिला काठमाडौं : ईसाइड पब्लिकेसन प्रा.लि.।
- मानन्धर नानी मैया, 'नारीप्रति बुद्धको देन', (पाल्पा: श्री विश्वमान बज्राचार्य परिवार ई.सं. २००६)।
- बज्राचार्य, 'नेपालको बौद्ध धर्म र संस्कृतिमा महिला वर्गको योगदान'। बुद्ध ज्योति काठ: पद्मकन्या क्याम्पस अङ्क १ (२०७०)।